

PRILOG POZNAVANJU LIMITACIJE AGERA ANTIČKOG ZADRA

DRAŽEN MARŠIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904(497.13 Zadar)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1993-10-13
Received

Autor raspravlja o ostacima limitacije i granicama katastra antičkog Zadra. U uvodu daje kratku kronologiju dosadašnjeg rada na tom problemu, rezultate tih istraživanja i stanje dosadašnjeg poznavanja zadarske limitacije. Koristeći se zračnim fotografijama pokušava dokazati da se ona nije, kako se to do sada vjerovalo, završavala ispred Bibinja, nego je zahvaćala i prostor iza Gaženice. Na jugoistočnoj granici agera uočava dva nova kurda, jedan na padinama brda Sasavac a drugi istovjetan sa cestom od Sasavca prema Babindubu, i dva nova dekumana na području Bibinja. Autor postavlja hipotezu da je limitacija mogla zahvaćati i područje Sukošana te prostor od Babinduba do blizu Debeljaka. U pitanje dovodi i granicu cjelokupnog agera prema zaleđu. Smatra da je Zadru, slično kao obalnom pojasu do Murtera i većem dijelu arhipelaga, pripadao i dio unutrašnjosti, najmanje do Murvice a vjerojatno i dalje. Na osnovi fotomozaika iz 1944. i na sjeverozapadnom dijelu agera ustanovljava najmanje još jedan red centurija, između Puntamike i Diklovca. Postavlja hipotezu da je u sastavu katastra možda bio sav prostor do lokaliteta Mramor. I prostor do Petrčana mogao bi pripadati zadarskom ageru.

Na kraju autor zaključuje da je u katastru bilo mnogo više centurija od 50. Uz nekoliko novih na kopnu, samo na sjeverozapadnom dijelu Ugljana moguće ih je sigurno registrirati tridesetak, što zajedno iznosi blizu sto. Uzevši u obzir i preostali dio Ugljana koji je također bio limitiran, te područja za koje autor smatra da su i ona mogla biti, taj broj bi se mogao popeti i na 200.

Mnogi antički izvori sačuvali su dragocjene podatke o tome na koji je način organiziran i pravno reguliran ager antičkih kolonija. Oni su uglavnom literarni¹ ali su nađeni i oni epigrafskog karaktera.² Literarni izvori sačuvani su u fragmentima, prijepisima redovnika iz 6. i 9. stoljeća,³ a čuvaju se u samostanu Wolfenbüttel i Vatikanu. Neki od njih sadrže i minijature u boji s obiljem topografskih podataka. Iz njih doznajemo mnogo o porijeklu rimske geometrije, kako se ona razvijala od ranih republikanskih vremena i kako je ta disciplina gledala na organizaciju agera grada rimskog svijeta i života u njemu.

Organizacija agera, naročito kolonija, kao jednog od načina ostvarivanja rimskih imperijalnih, demografskih i socijalnih ciljeva, imala je i svoj praktičan razlog ekonomske i pravne naravi. Trebalo je jasno razgraničiti zone eksploatiranoga i kultiviranog zemljišta koje je pripadalo pod porez (tribut ili *vectigal*) od onoga koje je bilo oslobođeno, kao i utvrditi vlasničke odnose na njemu. U tu je svrhu bilo neophodno pristupiti označavanju (adsignaciji) i podjeli (limitaciji) zemljišta. Tako je stvaran katastar čije ostatke u prirodi danas poznajemo pod nazivom centurijacija ili, točnije, limitacija agera.⁴ No osim na zemlji obavezno je svaki takav katastar bio izrađivan i u manjem injerilu - na kamenu, bronci, papirusu ili nekom drugom materijalu.⁵ Jedan primjerak

¹ Većina literarnih izvora sakupljena je u: Blume - Lachmann - Rudorff, *Die Schriften der römischer Feldmesser*, vol. I-II, 1848-1852. i C. Thulin, *Corpus Agrimensorum Romanorum*, Leipzig 1913.

Najbolju analizu izvora daju: O. A. W. Dilke, *The Roman Land Surveyors. An introduction of the agrimensorum*, New York 1971. (tal. izdanje, *Gli agrimensori di Roma antica*, Bologna 1979.) i F. Tannen-Hinrichs, *Die Geschichte der gromatischen Institutionen*, Wiesbaden 1974.

² To je prije svega katastar iz Orangea. Vidi A. Pignolo, *Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange*, XVIe suppl. a Gallia CNRS, Paris 1962; Dilke, *The Roman Land Surveyors...*, 159 i d.; Isti, *Archaeological and Epigraphic Evidence of Roman Land Surveyors*, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II Principat, Bd. 1, Berlin - New York 1974, 573 i d.; Isti, *Greek and Roman Maps*, London 1985, 108 i d., 188.

Ovdje spadaju i kamni medaši - cippi gromatici. Vidi: Pauly - Wissowa - Kroll, *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (dalje: *PWRE*), Stuttgart, Va col. 780 i d., XIII col. 680; M. Suić, "Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali", *Zbornik Instituta historijskih nauka Zadar*, 1, 1955, 19 i sl. 9; L. Bosio, "Lapis in capite decussatus", *Memorie storiche foragiulensi*, vol. 46, 1965, 5 i d.; G. Ramilli, "Recente rinvenimento nell'alveo del Brenta di un cippo gromatico iscritto", *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 124, 1965-66, 405 i d.; E. Roffia, *Il cippo gromatico rinvenuto a Mantova in piazza Sordello. Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano, il caso mantovano*, Mantua 1983, 82 i d.

³ Dilke, *The Roman Land Surveyors...*, 17; Isti, *Greek and Roman maps...*, 100.

⁴ Pravi latinski naziv za ovaj postupak je *limitatio* - limitacija, no kako on za nas danas ima drugo značenje, vezano uz pojam limesa, udomaćio se naziv centurijacija - *centuriatio*, koji je u antici označavao osnovnu jedinicu podjele, veličine oko 700 X 700 m. Budući da je limitacija mogla biti izvedena i u scamnae i strige, tim pojmom ne možemo obuhvatiti i ove postupke limitacije. Stoga će se ovdje pojam limitacija koristiti kao opći naziv za izradu katastra, a centurijacija samo onda kada je jedino takav oblik limitacije i dokumentiran.

⁵ Dilke, *Greek and Roman...*, passim; Isti, *The Roman Land...*, 109 i d.

pohranjivao se u Rimu⁶ u Tabularium ili Sanctuarium Caesaris, dok su dva ostajala u provinciji radi unošenja eventualnih promjena i rješavanja sporova.⁷

Prva istraživanja vezana za tu problematiku relativno su starijeg datuma,⁸ ali ni na području naše zemlje nije u tom pogledu bilo neke razlike.⁹ Ipak nakon tih početnih istraživanja stalo se i mnoga pitanja ni do danas nisu u potpunosti rasvijetljena. To se naročito odnosi na ostatke katastra rimskih kolonija na priobalnoj crti provincije Dalmacije, dok su oni u Istri nešto bolje poznati.¹⁰

Ne ulazeći na ovom mjestu u samu tehniku kojom su rimski geometri¹¹ izrađivali katastre, kao ni u stručnu terminologiju, o čemu je već dosta pisano,¹² namjera je ovog rada ukazati na stanje poznavanja limitacije antičkog Zadra kao i na neke nove činjenice o njenim granicama.

Proučavanjem katastra antičkog Zadra bavilo se do danas svega nekoliko istraživača. Prvi koji je uopće ukazao na njegovo postojanje bio je jedan od pionira upotrebe zračnih fotografija na području arheologije J. Bradford. On tvrdi da je to jedan od bolje sačuvanih *ager centuriatusa* uopće.¹³ Zadar smatra malom kolonijom sa širinom limita od nekoliko milja¹⁴ i uočava nekoliko primjera

⁶ PWRE, XIII col. 692.

⁷ Od takvih katastarsa u provincijama danas su sačuvani ostaci samo jednog - u Orangeu (Francuska). Tu je car Vespazijan na tlu Augustove kolonije Iulia Firma Secundanorum, 77. godine izvršio novu dedukciju i dao koloniji naziv Flavia Tricastinorum. Istovremeno su izrađeni i katastri. Od fragmenata triju njih, sačuvani su djelomično samo ostaci katastra B, dok su A i C uglavnom uništeni. Izrađen u kamenu na sebi je imao ucrtanu svaku centuriju s koordinatama, brojem jugera, podatkom da li je izuzeta ili ne od poreza, te broj preostalih centurija. (Vidi: D i l k e, *Archaeological and Epigraphic Evidence...*, 574.)

Jedna od kopija katastra, možda iz pergamene, vjerojatno je ostajala u rukama vlasnika. (Vidi: O. B a l d a c c i, "Dalla topografia alla geocartografia in eta Romana", *Atti del Secondo Convegno Maceratese su geografia e cartografia antica*, Macerata 16-17. aprile 1985, Roma 1988, 48.)

⁸ Prva istraživanja limitacije proveo je C. T. Falbe u Tunisu 1833. godine.

⁹ Vidi M. S u i ć, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, 153 i bilješke 77, 78 i 79, gdje se daje sva starija literatura. Vidi i G. R a m i l l i, *Gli agri centuriati di Padova e di Pola nell'interpretazione di Pietro Kandler*, Trieste, Societa Istriana di archeologia e storia patria, 1973, 22 i d.

¹⁰ Noviji radovi na području Istre o limitaciji su: A, K r i z m a n i c h, "Sulla centurazione romana dell'Istria", *Istria nobilissima*, 14, 1981, 181 i d.; R. M a t i j a š i ć, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*, Radovi, knj. 6, Zagreb, Latina et Graeca, 1988; I s t i, "Ostaci rimske centurijacije i gromače ispod Peruški", *Prilozi o zavičaju*, 5, 1988, 105 i d.; I s t i, "Gromače kod sela Peruški (Pula), Ostaci fosiliziranog antičkog pejzaža", *Arheološki vestnik*, 41, 1990, 297 i d.

¹¹ PWRE, VII col. 1891, navodi se 14 natpisa rimskih geometara od kojih 8 libertina. Većina njih su bili i vojni geometri. Latinski nazivi za njih su finitores, divisores (rano republikansko doba), metafores, mensores (I. stoljeće stare ere), agrimensores, geometre (principat) i gromatici (kasna antika). Vidi: PWRE, VII col. 1896 i M. S u i ć, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 99 (spominje natpise dvojice mensora iz Salone).

¹² F. N. L e g n a z z i, *Del catastro romano e di alcuni strumenti antichi di geodesia*, Verona-Padova 1887; PWRE, III col. 1960 i d.; VII col. 1881 i d.; XIII col. 672 i d.; D i l k e, nav. dj., passim; M. S u i ć, "Limitacija...", 5 i d.; I s t i, *Antički grad...*, 90 i d.; I s t i, *Zadar...*, 153 i d.

¹³ J. P. B r a d f o r d, "A Technique for the Study of Centuriation", *Antiquity*, 21, 1947, 202.

¹⁴ I s t i, nav. dj., 199.

unutrašnje podjele centurija sa *limites intercivivi*.¹⁵ Na njegovoj karti¹⁶ vidi se samo nekoliko karda i dekumana.

Veliki korak dalje otišao je M. Suić koji se i najviše bavio zadarskim agerom. On uočava da se *ager centuriatus* protezao od Puntamike do jedan kilometar ispred Bibinja, a prema zaleđu u dubinu od pet centurija,¹⁷ dok je cijelo područje zadarske kolonije bilo od Dikla do Bibinja. Suić daje broj zadarskih centurija i mogući broj kolonista¹⁸ te zaključuje da se gradski raster i raster agera podudaraju uz manje odstupanje od 7°. ¹⁹ On prvi izražava sumnju da je i Ugljan mogao biti limitiran,²⁰ dovodeći to u vezu s djelovanjem cara Klaudija nakon Skribonijanove pobune.²¹

Zadra se u svom radu usput dotakao i R. Chevallier, preuzimajući većinu podataka od Suića ali i donoseći zanimljivo zapažanje da je Ugljan bio podijeljen na 32 strige širine oko 700 m,²² što bi nesumnjivo potvrđivalo njegovu pripadnost zadarskom ageru.

U svojoj drugoj studiji Zadra se opet dotakao J. Bradford proširujući granice njegova *ager centuriatusa* u unutrašnjost sve do Murvice a na priobalnom dijelu do Bibinja uključujući i njega.²³ Na njegovoj karti jasno se mogu pratiti kardi i dekumani ucrtani sjeverno i istočno od Bibinja, međutim na sredini bibinjskog polja karta prestaje i nije jasno dokle je Bradford uspio pratiti dekuman koji iz bibinjskog Starog sela ide prema polju i jednim dijelom ga pokriva današnji seoski put. Na jednoj drugoj karti²⁴ u *ager centuriatus* uključuje i Ugljan ali i Bibinje i Sukošan, no nigdje ne navodi razloge ili dokaze za to. Bradford je izrazio čuđenje i sumnju što se limitacija ne pruža i dalje od Zadra prema Ninu.

Rješanju problema limitacije Ugljana najviše se približio A. R. Filipi, koji je na sjeverozapadnom dijelu otoka ubicirao šest karda i tri dekumana,²⁵ predloživši unutrašnju podjelu nekih centurija u devet dijelova - kvadrata veličine oko 240 x 240 m.²⁶

M. Suić se u još dva navrata pozabavio zadarskim agerom, ali sada uz nešto korigirane granice tvrdi da se limitirani dio protezao od Dikla do Bibinja a u zaleđu

¹⁵ I s t i, nav. dj., 204.

¹⁶ I s t i, nav. dj., 203, fig. I.

¹⁷ M. S u i ć, "Limitacija...", 14, sl. 5; I s t i, "Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku", *Starohrvatska prosvjeta*, n.s. III, sv. 5, 1956, 11.

¹⁸ I s t i, "Limitacija...", 29.

¹⁹ I s t i, nav. dj., 25.

²⁰ I s t i, nav. dj., 16.

²¹ I s t i, nav. dj., 21.

²² R. C h e v a l l i e r, "La centurazione dell'Istria e della Dalmazia", *Bollettino di geodesia e scienze affini*, 16, 2, 1957, 22.

²³ J. P. B r a d f o r d, *Ancient Landscapes*, London 1957, 181 fig. 16. Usporedi i J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, London 1969, 208.

²⁴ J. P. B r a d f o r d, nav. dj., 179, fig. 15.

²⁵ A. R. F i l i p i, "Arheološko-topografske crtece s Ugljana", *Diadora*, 2, 1960-61, 309.

²⁶ I s t i, nav. dj., 310, sl. 2.

do Bilog briga.²⁷ Uz to, kaže on, treba uzeti u obzir i onaj nepremjereni dio *in soluto*.

Posljednji se ovim pitanjem bavio N. Jakšić raspravljajući o katastarskoj mapi i posjedu Samostana Sv. Krševana u Diklu. On je, ubicirajući Stari hrast na istočnoj granici samostanskog posjeda, došao do zaključka da se on nalazio oko 700 m od zadnjeg Suićeva kardaa²⁸ a da se zapadna granica posjeda nalazila na udaljenosti četiri centurije.²⁹ Jakšić zaključuje da se posjed samostana smjestio na teritoriju nekadašnjeg *ager publicusa*.³⁰

To je približno stanje našega dosadašnjeg poznavanja problema limitacije zadarskog agera. Međutim već pri prvom pogledu na ovako definiran zadarski ager uočavaju se neke nelogičnosti. S jedne strane u antički katastar ulazi cijeli sjeverozapadni dio Ugljana, ako ne i cijeli otok,³¹ a, s druge strane, on se pruža tek od Dikla do Bibinja, i u zaleđu do Bilog briga. I premda nam ovakva disproporcija ne može biti nikakav argument, jer su Rimljani prije svega težili praktičnosti, ipak možemo postaviti pitanje, kako to da se zadarski katastar pruža na tako maloj površini, to prije što su novija istraživanja nekih kolonija pokazala da su njihovi katastri bili mnogo veći nego se to donedavno pretpostavljalo.³² Isto tako, kako to da se limitacija završavala pred Bibinjom i Sukošanom, dva mjesta u čijoj se blizini, za prilike u Dalmaciji, pružaju relativno prostrana polja, a trebalo je samo produžiti jedan od limita koji je dolazio do Uvale Sv. Jelene.³³ Nekom obziru prema domorodačkom stanovništvu ne bi išlo u prilog nepostojanje prije Vrčeva ni jednog istaknutoga gradinskog naselja. S druge strane, toponimi Bibinje i Sukošan rimskog su, odnosno starokršćanskog podrijetla.³⁴

²⁷ M. S u i ć, *Antički grad...*, 101; I s t i, *Zadar...*, 154. njegovo mišljenje preuzima i N. Klaić. (Vidi N. Klaić - I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976, 18 i 73.)

²⁸ N. J a k š i ć, "Draga Sv. Krševana", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 25(12), 1985-6, 214.

²⁹ I s t i, nav. dj., 215.

³⁰ I s t i, nav. dj., 217.

³¹ Na zračnim snimkama otoka Ugljana raspoznaju se pravci 8 kardaa i 3 dekumana na sjeverozapadnom dijelu otoka. Nažalost snimke su učinjene s vrlo velike visine pa se ostaci limitacije na jugoistočnom dijelu otoka teško razaznaju, naročito oni koji bi trebali biti u funkciji dekumana. Da je cijeli otok bio limitiran, nema dvojbe. To ne mijenja ni toponomastika. (Vidi P. S k o k, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, *Toponomastička ispitivanja*, I i II dio, Zagreb 1950, 105 i d.)

³² Za Polu i Parentium taj broj zajedno iznosi 1800 centurija. Budući da se njihovi katastri dodiruju i iste su orijentacije, moguće je da je cijeli prostor u početku imao isti status. (Vidi A. K r i z m a n i ć, nav. dj., 181 i d.) Čini se da se i salonitanski ager prostirao dalje, a ne do Kaštel Starog, kako misli Suić. (Vidi M. S u i ć, "Limitacija...", 17.) Zračne snimke trogirskog polja pokazuju da su svi glavni putovi koji vode kroza nj iste orijentacije kao i limiti oko Salone. Limitacija se nije sačuvala upravo na najplodnijem dijelu Kaštelanskog polja, oko Resnika. (Usp. J. B r a d f o r d, nav. dj., 189 i d., sl. 46 i fig. 17; I. B u b i ć, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir 1984, 44.)

³³ U blizini nje spominju se rimske ruševine-grobovi s opekama PANSIANA i Tiberi Caesaris PANSIANA, ranocarski novci, fibula od bronce, ulomci hipokausta promjera 15 cm. (Vidi L. J e l i ć, "Povjesno-topografske crte o biogradskom primorju", *Vjesnik HAD-a*, n.s. III, 1898, Zagreb 1898/1899, 112.)

³⁴ P. Skok drži da je toponim Bibinje predijalni toponim nastao od gentilicija *Vibius*. (Vidi P. S k o k, "Postanak hrvatskog Zadra", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 1, 1954, 42.) V. Novak ga zbog njegova slavenskog ekvivalenta *Tokinje*, vezuje uz "točiti" - lat. bibere. (Vidi

Polazeći od tih pretpostavki ali i potaknut kartom J. Bradforda,³⁵ pisac ovih redaka proučavajući zračne fotografije zadarskog područja,³⁶ došao je do zaključka da se antički katastar morao protezati i na području Bibinja, njegova zaleda, a vjerojatno i Sukošana, te nešto zapadnije od Puntamike prema Diklu a možda i dalje.

Suić, čije mišljenje se najčešće citiralo u domaćoj literaturi, završavao je zadarski katastar (=ager centuriatus) u Uvali Sv. Jelene iza Gaženice. On nije zapazio kardo koji se jasno uočava na sjeverozapadnim padinama brda Sasavac (prema Suićevoj podjeli bio bi to kardo - K 12) i pruža na sjeveroistok prema Velikom brdu, te se na ulazu istočno od Dračevca njegov trag gubi (sl. 1 - K 12). Mada se njegov trag ne može u potpunosti pratiti, možemo opravdano vjerovati da je pravac ovog limita išao od mora do Travičine glavice i Babinduba, u čijoj je visini utvrđen zadnji zadarski dekuman. On je danas jednim dijelom opredmećen cestom Musapstan - Crno, a većim dijelom se pruža iznad ili ispod ceste (sl. 1-DF). Čini se da se K 12 nije ni pružao sve do mora u obliku suhozida, već da je na području uz more bio označen kamenim gomilama, kako to pokazuje saveznička fotografija iz 1944 (sl. 1-označeno strelicom). Danas te gomile više ne postoje jer su uništene izgradnjom željezničke pruge za luku Gaženica.

Isto tako iza Uvale Sv. Jelena, južnije od današnje Jadranske magistrale, nastavlja se i Suićev dekuman DB (sl. 1 - DB). On se na zračnoj snimci iz 1971. nejasno vidi jer je cijelo okolno područje obraslo gustom borovom šumom pa se uočava samo njegov zapadni dio. Zahvaljujući savezničkoj fotografiji iz II. svjetskog rata on se dosta jasno može pratiti gotovo cijelom svojom dužinom sve do mjesta gdje se križaju magistrala i pruga za Gaženicu. Nešto dalje on se ponovno pojavljuje, sada kao poljski put³⁷ koji završava u sukošanskoj Zlatnoj luci, zapadnije od Zlošana . Upravo u Zlatnoj luci krije se važan detalj. Kao što je poznato, razina mora se od antičkih vremena podigla za oko 2 m. Dno Zlatne luke u njenim rubnim plićinama duboko je upravo 2-3 m; dakle u antičko doba tu je bilo kopno. Pažljivim promatranjem zračne snimke Zlatne luke, na njenoj sjevernoj strani u visini Zlošana, ispod razine mora, primjećuje se duga sjena - po svoj prilici kameni zid.³⁸ Po svojoj orijentaciji čini se da je on nastavak naprijed opisanog dekumana. S njegovim pak smjerom paralelan je put koji počinje u sukošanskom Starom selu. Da li i u ovom putu treba tražiti nastavak dekumana DB, teško je reći, jer se njegov trag gubi u sukošanskom polju. Ako jest, on je

V. N o v a k, *Zadarski kartular Samostana Sv. Marije*, Zagreb 1959, 232.) Isto prihvaća i N. Jakšić smatrajući oblik Bibanum hidronimom. (Vidi N. J a k š i ć, nav. dj., 222 i d.) Toponim Sukošan nastao je od *Sanctus Cassianus* (P. S k o k, nav. dj. i mj.).

³⁵ Vidi bilj. 23.

³⁶ Zračni snimci mogu se podijeliti u dvije vrste. U prvu spadaju saveznički snimci iz II. svjetskog rata u omjeru 1:6-8000, a u drugu snimci iz 1971. u omjeru 1:20000. Svi se čuvaju u arhivu Državnog hidrografskog instituta u Splitu. Na ovom mjestu zahvaljujem djelatnicima te ustanove, osobito g. M. Hekiću, bez čije pomoći ovaj rad ne bi bio moguć. Nažalost, zbog dnevno-političkih razloga ovaj rad nije mogao biti popraćen zračnim fotografijama jer za to nije dobivena dozvola nadležnih organa.

³⁷ Da ova dva pravca, i suhozid i put, imaju isti pravac, potvrđuju i katastarske mape katastarskih općina Bibinje i Sukošan iz 1826, koje se čuvaju u Arhivu mapa za Istru i Dalmaciju Historijskog arhiva Split. Cijeli njihov pravac označen je dvjema crvenim linijama.

³⁸ Taj dio obale je danas vjerojatno uništen nasipavanjem.

morao završavati južnije od Makarske na lokalitetu Malnice.³⁹ Osim ovog dekumana naziru se ostaci još samo jednog koji je, kako je u uvodu rečeno, uočio i J. Bradford. On je danas opredmećen u putu koji od bibinjskog Starog sela vodi u polje (sl. 1 - DA). Nalazi se na udaljenosti oko 700 m od DB a potpuno je paralelan sa Suićevim *decumanus maximusom*. Nažalost njegov pravac se nakon ulaska u polje gubi, ali je po svoj prilici završavao nedaleko od Sv. Ivana, na obali Zlatne luke.⁴⁰ Osim već spomenutog kardina K 12 uočavaju se tragovi još samo jednog, i to isključivo na savezničkim fotografijama. On se gotovo i nije sačuvao, ali njegov pravac označavaju tri kamene gomile⁴¹ smještene sjeverno od kamenoloma na Sasavcu (sl. 1 - označeno strelicom). Sačuvao se međutim njegov nastavak, sjeveroistočno od Sasavca, u vidu ceste koja vodi prema Babindubu.⁴² Trasa ove ceste potpuno je paralelna⁴³ sa K 12 i oko 700 m udaljena od njega. Ostale trase kardina sačuvane su možda u obliku mjesnih putova kroz samo Bibinje (sl. 1 - K 13 i K 14), a u jednom slučaju možda i u obliku poljskog puta u bibinjskom polju nedaleko od turističkog naselja Pardele (sl. 1 - K 15?).

Možemo se zapitati, zašto se tragovi limitacije u bibinjsko-sukošanskom kraju nisu jasnije sačuvali? Jedan od razloga je svakako zbog zemljišta. Dok je na području oko samog Zadra teren krševit, dotle je područje Bibinja i Sukošana, naročito od magistrale prema moru, gotovo ravnica. To je uvjetovalo i tehniku limitacije.⁴⁴ Uz grad i u Bibinju sjevernije od magistrale ona je bila izvedena kamenim suhozidinama (mociorama) koje su stoljetnom kultivacijom i krčenjem još i širene, a u bibinjskom i sukošanskom polju sistemom poljskih putova podložnih lakim promjenama. Drugi razlog mogao bi biti, što je na dijelu ovog područja, kao vjerojatno graničnog u katastarskom smislu, limitacija mogla biti izvedena pomoću *scamna* i *striga*,⁴⁵ u njihovoj kombinaciji sa centurijama, ili kao *subcessiva*.⁴⁶ Ovo zadnje se naročito odnosi na brdo Križ, na kojemu nema vidljivih znakova limitacije.

Jugoistočno od Sukošana razloga za limitaciju više nije bilo, jer se ovdje odmah od mora počinje strmo uzdizati brdo Tustica. Dio zadarskog agera *in soluto*

³⁹ Čini se da takav pravac pokazuje već spomenuta katastarska mapa katast. općine Sukošan iz 1826.

⁴⁰ Ovdje se nalazi srednjovjekovno groblje. (Vidi M. K l a r i ć, "Obrovac sredovječnih isprava od X-XIV vijeka", *Vjesnik HAD-a*, n.s. 16, 1935, 50 i L. J e l i ć, nav. dj., 112.) Možda je cijeli kompleks crkvice s grobljem nastao na antičkom objektu. I preko puta sukošanske punte Klarić i Jelić također navode stare ostatke.

⁴¹ Za sličnu pojavu vidi R. M a t i j a š i ć, "Ostaci...", 107, sl. 1 i 109, sl. 2.

⁴² Na Babindubu je nađen natpis koji je dekurion Lucius Valerius Caridus podigao beneficijaru Luciusu Caleiusu. (Vidi M. S u i ć, "Neobjavljeni rimski nalazi iz sjeverne Dalmacije", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 54, 1952, 213 n.33.) Gentilicij Valerius čest je u Dalmaciji, posebno kod legionara. (Vidi M. P a v a n, "Ricerce sulla provincia romana di Dalmazia", *Memorie dell'Istituto Veneto di scienze morali e lettere*, vol. 32, Vencija 1958, 132.) Vjerojatno se ovdje radi o jednom vojniku koji je nakon *honesta missio* dobio zemlju u zadarskom ageru i uzdigao se do časti dekuriona.

⁴³ Iskrivljenost na fotografiji uzrokovana je ptičjom perspektivom.

⁴⁴ O tome vidi M. S u i ć, "Limitacija...", 11 i bilj. 45.

⁴⁵ Vidi *RWRE*, XIII col. 692 i d.; D i l k e, nav. dj., 94 i 95.

⁴⁶ Vidi *PWRE*, XIII col. 684; D i l k e, nav. dj. i mj.

protežao se i dalje prema jugu.⁴⁷ Granica tog dijela agera čvrsto je vezana s pitanjem Blandone i Arauzonc, čija ubikacija nije ni do danas rasvijetljena.⁴⁸

Arheološko-historijska istraživanja ovog kraja počela su davno, a u novije vrijeme su i dopunjena.⁴⁹ Pitanje koje i dalje traži odgovor jest, da li je limitacije bilo i na području iza brda Križ. Slučaj karda K 13, koji se pruža prema Babindubu, išao bi u prilog potvrdnom odgovoru. Potvrđeno širenje limitacije do Musapstana i Crnoga također bi išlo tome u prilog.⁵⁰ Također svi veći putovi na ovom području imaju orijentaciju sjeveroistok-jugozapad, dakle kao i limiti katastra oko grada. Ako uzmemo u obzir to kao i činjenicu da je cijeli prostor od Bokanjca do blizu Debeljaka jedna cjelina, realno je očekivati da se limitacija protežala na području do Igliača briga, ispred zadarske zračne luke, i Velike mocire zapadno od Debeljaka. Tragovi se nisu jasnije sačuvali zbog istog razloga kao i na Bilom brigu, Pločama i Kopranju, jer su limiti bili izvedeni u obliku poljskih putova. J. Bradford zadnje zadarske dekumane (on ih pogrešno naziva kardima) stavlja čak kod Murvice.⁵¹ On međutim nije znao da je u zadarskom zaleđu vršeno, između dva svjetska rata i nakon II. svjetskog rata, pošumljavanje, pri čemu su rađene šumske prosike često veličine upravo jedne centurije (oko 700 X 700 m). Zbog toga taj podatak treba uzeti s velikom dozom opreza.

Nije jasno zbog čega je Suić stavio granicu cjelokupnog zadarskog agera tako blizu grada. Da li zbog oskudnih ostataka limitacije kod Bokanjca i Bilog briga, zbog Plinijevih vijesti da neke liburnske zajednice uživaju *ius Italicum*⁵² i da su neke čak ušle u sastav X. italske regije?⁵³ O pitanju vjerodostojnosti Plinijevih podataka kao i vremenu podizanja liburnskih zajednica na rang municipija, mnogo se raspravljalo.⁵⁴ Nažalost ovdje nisu, kao na nekim drugim mjestima, nađeni granični kameni - *termini*.⁵⁵ Bez obzira na sve navedeno mislim da se ne može održati teza da je granica zadarskog agera bila kod Crnoga. To bi značilo da su u njegovu zaleđu graničili Nin i Nadin, što je teško povjerovati. Simptomatično je da u zadarskom zaleđu prije Gradine kod Zemunika i ninskog otoka nema ni jedne istaknutije prahistorijske gradine. To može ukazivati samo na jedno - da je to područje pripadalo nekom obližnjem jakom liburnskom centru. Takav je upravo bio Iader, koji je nekoliko zadnjih stoljeća stare ere šireći svoju prevlast uz obalu⁵⁶

⁴⁷ S. Čačić misli da je liburnijski Iader zadnjih stoljeća stare ere proširio svoju vlast i hegemoniju sve do Colentuma (Munera) uključujući i dobar dio zadarskog arhipelaga. (Vidi S. Čačić e, "Colentum insula, Plinije NHS III, 140", *Diadora*, 10, Zadar 1988, 71; I x t i, "Blandona i susjedna središta, Prilog antičkoj topografiji biogradskeg područja", *Biogradski zbornik*, 1, 1990, 206 i d.)

⁴⁸ Vidi S. Čačić e, "Blandona...", 197 i d., gdje se donosi sva literatura.

⁴⁹ B. N e d v e d, "Biogradski kraj u rimsko doba", *Biogradski zbornik*, 1, 1990, 213 i d.

⁵⁰ Nije jasno zbog čega Suić stavlja granicu limitacije na Bili brig. Ona se dotle može jasno pratiti, ali je zadnji dekuman utvrđen dva reda centurija dalje. (Vidi J. B r a d f o r d, nav. dj., 181 fig. 16 i R. C h e v a l l i e r, nav. dj., 25 tav. 5.)

⁵¹ J. B r a d f o r d, nav. dj. i mj.

⁵² P l i n i j e, NHS, III 139.

⁵³ P l i n i j e, NHS, III 130.

⁵⁴ Vidi S. Čačić e, "Colentum...", 66 i bilj. 3.

⁵⁵ Sve termine iz rimske provincije Dalmacije sakupio je J. J. W i l k e s, *Boundary Stones in Roman Dalmatia*, I. The Inscriptions, 258 i d. n.1-11 i 25.

⁵⁶ Vidi bilj. 47.

činio to vjerojatno i u unutrašnjosti Ravnih kotara. On je i u rimsko doba morao zahvaćati svojim agerom mnogo veću površinu zaleđa, na sjeveroistoku najmanje do Murvice a vjerojatno i dalje,⁵⁷ a na istoku barem do Galovca i Debeljaka.⁵⁸ Nažalost na ovom području nađeno je svega nekoliko natpisa⁵⁹ koji ne dopuštaju detaljniju analizu.

Nakon svega što smo rekli za jugoistočnu i sjeveroistočnu granicu zadarskog agera, pod znak pitanja dolazi i sjeverozapadna granica. Suić je stavljala sredinom Bokanjačkog blata do Dikla.⁶⁰ Na nesreću i na ovom području nađeno je svega nekoliko natpisa.⁶¹ Za svoju granicu Suić ne navodi nikakve argumente. Čini se da je potaknut onomastikom jednog od natpisa iz Petrčana, gdje se spominje porodica Ennius, i to Gaius Aetor sin Oeplija i žena mu Ceuna. Njihova imena su ilirska a zajednički gentilicij ukazuje na svjež civitet. No ilirska onomastika ovog natpisa nije dokaz da su oni građani Aenone. Ista imena nađena su i u Coriniumu, Nediniumu, Asseriji, Burnumu i Varvariji.⁶² Isto tako u Ninu su izmiješano živjeli i domoroci i Italici,⁶³ kao uostalom i u Zadru.⁶⁴ Ni manjak natpisa nije argument da je područje od Dikla do Petrčana pripadalo Ninu. Geografski razlozi govorili bi baš suprotno. Već na prvi pogled uočava se kontinuitet prostora između Zadra i Petrčana. On je "otvoren" prema Zadru, dok ga od Nina "zatvara" krševiti pojas danas obrastao borovom šumom i makijom. Ostataka limitacije između Dikla i Petrčana dođuše nema, no već smo rekli da ager nije završavao gdje i limitacija. Iza nje obično se pružao *ager publicus*, odnosno *extra clusa et non assignata*,⁶⁵ obično pašnjaci i šume u zajedničkom vlasništvu. Podudarnosti do kojih je došao Jakšić između najzapadnijeg karda K 1 i istočne granice samostanskog posjeda Sv. Krševana u Diklu, prije bi govorila da je posjed nastao na *ager centuriatusu* nego *publicusu*. To bi sugerirao pravac pružanja posljednjeg dekumana DF koji se može

⁵⁷ L. Margetić tu granicu stavlja čak na Novsko ždrilo. On smatra da su sve *civitas peregrina* upisane u tribus Sergia (Corinium, Nedinum, Argyruntum, Clambetae, Aenona) prije podizanja na rang municipija bile atribuirane Iaderu. (Vidi L. M a r g e t i ć, "Plinio e le comunità della Liburnia", *Atti*, 9, Centro di ricerche storiche, Rovinj 1978-79, 334 i d.)

⁵⁸ Na katastr. mapama kat. općine Sukošan iz 1826. ucrtna su dva puta, jedan vodi sjevernije od Križa do Golog brda a drugi, nazvan Providurac, ide od Babinuba do Debeljaka i dalje. Oni su svojim pravcem gotovo paralelni s trećim i petim dekumanom.

⁵⁹ Osim već spomenutog natpisa iz Babinuba još dva nađena su u Bibinju (*CIL*, III, 3208 i *CIL*, III, 14007) te dva na području Briševa, ali nisu objavljena.

⁶⁰ M. S u i ć - Š. B a t o v i ć - J. B e l o š e v i ć, *Nin - problemi arheoloških iskopavanja*, Zadar 1968, 42; M. S u i ć, "Antički Nin", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17, Zadar 1969, 84 i d.

⁶¹ Oba natpisa iz Petrčana donose: M. S u i ć - Š. B a t o v i ć - J. B e l o š e v i ć, nav. dj., T XX 3 i XXII 2; natpis Enijevaca: D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije", *VAHD*, 52, 1934-47, 60 n. 30 i 31; I s t i, "Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije"; *Diadora*, 1, 1959, 125; I s t i, "Onomastičke studije sa teritorija Liburna", *Zbornik Instituta hist. n. Zadar*, 1, 1959, 127, 128, 130, 134, 136.

⁶² D. R e n d i ć - M i o č e v i ć, "Onomastičke studije...", 130 i 131.

⁶³ G. A l f ö l d y, *Bevolkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 77 i M. S u i ć, *Zadar...*, 240.

⁶⁴ G. A l f ö l d y, nav. dj., 78 i d.; M. P a v a n, nav. dj., 121 i d.; M. S u i ć, *Zadar...*, 170 i d.

⁶⁵ D i l k e, *The Roman...*, 64 i sl. 15.

pratiti gotovo do Bokanjačkog blata (sl. 1 - DF), što bi išlo u prilog postojanju najmanje još jednog reda centurija, zapadno od karda K 1 na Puntamici. I zaista, na savezničkom fotomozajku iz 1944/45. na mjestu današnjeg Diklovca, oko 700 m od K 1 vidi se, odmah do mora prema unutrašnjosti, široki suhozid, nema dvojbe, u funkciji limita (sl. 1 - K 0). Da li je kolona koju Jakšić spominje na lokalitetu Mramor⁶⁶ antički međaš, teško je reći jer je uništena. Ako jest, tada je ona označavala mjesto do kojeg se pružala limitacija, ali treba imati u vidu da se granica katastra mogla označiti i prirodnim granicama - rijekama, uzvišenjima i sl.⁶⁷ Jedna takva prirodna granica išla bi sredinom Bokanjačkog blata, ali ne prema Diklu, nego nešto sjevernije od Kožina ka Petrčanima i Rtu Skala, dakle otprilike granicom koju za Zadar u srednjem vijeku predlaže I. Beuc⁶⁸ i kako ona izgleda u 15. stoljeću.⁶⁹ Ako ovu pretpostavku prihvatimo kao moguću, i dalje bi bilo nemoguće odgovoriti kakav je bio pravni status teritorija od Mramora do Petrčana.

Cilj ovog kratkog pregleda bio je da ukaže na svu složenost istraživanja ostataka limitacije katastra jedne antičke kolonije kakav je bio Zadar. On se pružao na mnogo većoj površini nego se to do sada mislilo (sl. 1). To znači i da je u svom sastavu imao mnogo veći broj centurija od 50, kako je vjerovao Suić.⁷⁰ S tridesetak centurija na sjeverozapadnom dijelu Ugljana, najmanje jednim redom od pet njih zapadno od Puntamike i desetak između Bibinja i Babinduba, te barem tri na području Arbanasa (koje Suić nije stavio u svoju kartu limitacije), taj broj se povećava na oko 100. Uzmemo li u obzir sva područja na kojima nema ostataka limitacije ali je opravdano vjerovati da su ulazila u antički katastar (sl. 1 - L1 i L2), i preostali dio Ugljana, njihov broj bi mogao biti i preko 200. Nažalost konačni odgovor moći će se dati tek nakon sistematskog zračnog snimanja zadarskog područja.⁷¹ Bez toga rezultati zasnovani na analizi historijskih izvora mogu često biti netočni,⁷² a ovakva istraživanja samo preliminarnog karaktera.

⁶⁶ N. J a k š i ć, nav. dj., 221; M. S u i ć, "Ostaci...", 15 i 16.

⁶⁷ D i l k e, nav. dj., 99 i d.

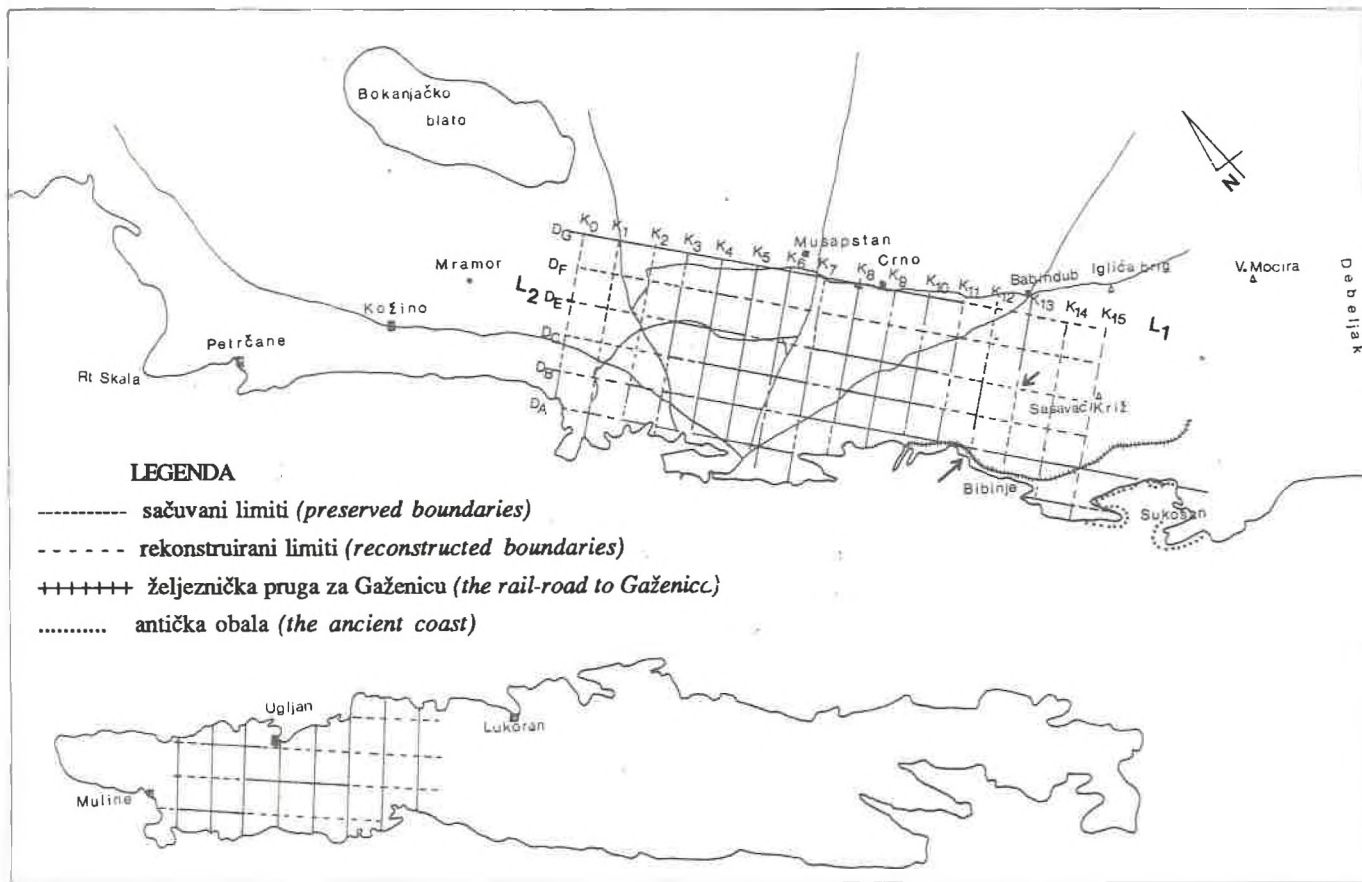
⁶⁸ I. B e u c, "Statut zadarske komune iz 1305", *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 2, 1954, 527.

⁶⁹ T. R a u k a r, *Zadar u 15. stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977, 46.

⁷⁰ Vidi bilj. 18. Usp. i M. S u i ć, *Zadar...*, 154 i bilj. 88, gdje se navodi da je cijeli otok Ugljan bio premjeren, vjerojatno u statusu kolonijske prefekture.

⁷¹ Pri tome mislim prije svega na infracrveno snimanje koje otkriva neke detalje ispod površine zemlje, golim okom nevidljive. Usp. P. T o z z i, *Memoria della terra. Storia dell'uomo*. Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filozofia dell'Università di Pavia, 41, 1987.

⁷² Po Suiću, Zadar je sačuvao cjeloviti ager i u srednjem vijeku. U prilog tome, po njegovu mišljenju, ide to što na području zadarske općine nema darovnica hrvatskih vladara. Dakle, tamo gdje ih ima - za Diklo, Bibinje i Babindub kao najbliže - nije bio antički ager. (Vidi M. S u i ć, "Ostaci limitacije...", 9 i 10.) Mišljenje da je Zadar zadržao svoj ager i u srednjem vijeku prihvaća i N. Klaić. (Vidi N. K l a i ć - I. P e t r i c i o l i, nav. dj., 18, 54, 63.)

Sl. 1. Limitacija agera antičkog Zadra
 Fig. 1. The limitation of the ager of Roman Iader

Dražen Maršić: A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF LAND DELIMITATION IN ANTIQUE ZADAR

S u m m a r y

The author discusses the remnants of delimitation and cadastral boundaries in antique Zadar (*Iader*). The introductory part gives a brief chronology of existent work dealing with this problem, the results presently available and the state of known facts about land delimitation in Zadar.

Using air-photos, an attempt is made to prove that delimitation did not cease, as formerly believed, in front of Bibinje but that it also included the area behind Gaženica. The author reveals two new *cardos* on the southeastern boundary of the delimited lands, one on the slopes of the hill Sasavac and the other running alongside the road from Sasavac to Babindub, as well as two new *decumans* in the region of Bibinje. The author puts forth the hypothesis that the delimitation might have encompassed the region of Sukošan and the territory from Babindub to near Debeljak. He also disputes the boundary of the entire land in the direction of the hinterland. He is of the opinion that a part of the hinterland, at least up to Murvica if not farther North, belonged to Zadar and finds a parallel for this in the case of the coastal belt up to Murter and the archipelago. On the basis of a photomosaic dating from 1944, the author discovers at least one additional row of *centurians* between Puntamika and Diklovac. His hypothesis is that the entire area up to the Mramor locality might have been encompassed by the cadastre. The area up to Petrčane could have also been a part of the Zadar lands. His conclusion is that the cadastre contained much more than 50 *centurians*. Alongside some new ones on the mainland, it is possible to register thirty only on the northwestern part of the island of Ugljan which altogether makes nearly a hundred. Taking into account the remaining part of Ugljan, which was also delimited, as well as which areas that the author assumes might serve the same purpose, that number might reach the 200 mark.